

УДК 316.3
316.252
316.47

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Микола Кондратьєв: проблема нової науки

Анотація

У статті аналізується теоретизування М.Кондратьєва як видатного економіста, соціолога і філософа. І сам Кондратьєв, і багато дослідників його творчості вважають, що він ставив собі за мету створити деяку нову науку (соціальну економію, соціальну чи економічну генетику тощо). З його точки зору, для розв'язання цієї проблеми необхідно було дати відповідь на дуже складне запитання: що таке суспільство? Оскільки наука являє собою єдність об'єкта, предмета і специфічного методу, остільки з'ясування їх визначає конкретні цілі і завдання науки, розмежовує науки загальні і спеціальні, пропонує розв'язання проблеми нескінченності в науковому пізнанні. Внаслідок того, що спільним об'єктом соціальних наук є суспільство, їхнім найважливішим завданням слід визнати його сутнісне розуміння.

Ключові слова: наука, об'єкт, предмет, нова наука, суспільство, філософія, соціологія, політична економія, соціальна економія, генетика, метод, нескінченність у науковому пізнанні

У наш час, за умов невинного розвитку й поглиблення глобальної фінансово-економічної й соціально-політичної кризи багато вчених і політиків намагаються пояснити її причини, механізм перебігу, прагнуть передбачити її можливі наслідки, а також знайти шляхи виходу з неї. Однак, як стверджують доктор економічних наук, провідний науковий співробітник ІМЕМВ А.Саліцький і перший віце-президент ВАТ "Газпромбанк" В.Тадій, саме "в періоди світових фінансово-економічних криз особливо гостро відчувається брак зважених оцінок подій, що відбуваються" [Салицький, Та-

цій, 2011: с. 72]. Крім того, вони вважають, “що вся система оцінювань (рейтингів), що нею звикли керуватися політики і бізнесмени, перебуває тепер у напіваварійному стані” [Салицкий, Таций, 2011: с. 72], що всю численну бєлетристику, породжену “мейнстримом”, під яким вони розуміють неолібералізм, необхідно архівувати і що всілякі його теоретичні похідні мають зазнати значної девальвації. Тобто потрібен інший підхід до пояснення сучасності, до розкриття сутності та змісту нинішньої кризи, власне кажучи, необхідні інші теорії, концепції, категорії і концепти, які б виявилися здатними дати “зважені оцінки подій, що відбуваються”. І не лише оцінки, а й пропозиції щодо ефективних дій стосовно виходу з кризи, а також прогнози в плані їхніх наслідків. Одне слово, не лише теоретики, а й практики, бізнесмени говорять про необхідність нових теорій, що мають здебільшого практичний характер.

У цьому плані видається вельми актуальним звернення до різноманітних ідей російсько-радянського мислителя першої третини ХХ століття Миколи Дмитровича Кондратьєва (1892–1938). Академік РАЕН Ю.Яковець констатує, наприклад: “щоразу, коли світова економіка переживає глибоку кризу, пов’язану із переходом до чергового Кондратьєвського циклу, спалахує інтерес до спадщини вченого” [Яковець, 2002б: с. 18].

Цей факт, мабуть, зумовлений низкою обставин. По-перше, теорія циклів Кондратьєва (хоч би як її називали) багато в чому спрямована на виявлення причин і механізмів перебігу довгострокових (та інших) економічних і соціально-політичних криз. По-друге, його теорія являє собою специфічну методологію прогнозування можливих варіативних наслідків кризи, а відтак, може послугувати засобом і методом практичного впливу на неї. По-третє, слід зазначити, що Кондратьєв був одним із творців і учасників введення в грошовий обіг так званого радянського (золотого) червонця, що став одним із ефективних засобів виведення економіки Радянської Росії із кризи початку 20-х років ХХ століття. Наприклад, співробітники Кон’юнктурного інституту, який очолював Кондратьєв, за його власними словами, взяли в процесі здійснення грошової реформи “діяльну участь у роботах з початкового встановлення курсу рубля” (цит. за: [Ефимкин, 1991: с. 134]), — “червонця”. Понад те, “вони напружено працювали над з’ясуванням можливостей, термінів і методів проведення реформи” [Ефимкин, 1991: с. 134]. Тобто власне Кондратьєв не просто теоретично виявляв і пояснював причини конкретної економічної кризи, не просто пропонував конкретні заходи щодо виходу з неї, а й брав активну участь в ефективній реалізації їх. Перелічені обставини стають ще більш значущими за ситуації поступового формування “в суспільстві та в науковому середовищі уявлень про можливість і необхідність впливу на циклічний процес” [Макашева, 2002: с. 743] за умови наявності в акторів адекватних і якнайповніших знань про цикл і кризу. Назагал ідеї Кондратьєва у наш час надзвичайно актуальні, а завдання дослідження їх — вельми значуще.

Разом із тим актуалізація дослідження творчості Кондратьєва зумовлена ще низкою обставин. Так, у сучасній науковій літературі значно поширена точка зору про те, що його ідеї вивчені і недостатньо, і неповно. Інтерпре-

тації ідей Кондратьєва в науковій літературі дуже суперечливі, що, втім, не дивує. Суперечливими є відповіді на, здавалося б, найпростіші запитання щодо сутності та змісту його ідей. Скажімо, що було створено Кондратьєвим першою чергою: теорія, що пояснює реальну дійсність, у тому числі й конкретно наявну в даний момент (як і в минулому) у світі та в конкретній окремій країні або теорія-метод пізнання, що є лише засобом дослідження їх (див.: [Леонтьєв, 1990: с. 216; Паллавичини, 2002: с. 9 та інші]). Можна сказати, що Кондратьєв створив і те, і те, але багато дослідників, згадуючи “цикли Кондратьєва”, не уточнюють, в якому розумінні вони, власне, про неї говорять або пишуть — у сенсі теорії (онтології) чи методу (гносеології). Далі, якщо Кондратьєв створив спершу метод, то який? Теоретичний чи емпіричний, а якщо останній, то який: економіко-статистичний чи соціологічний? Якщо він створив теорію циклів зміни реальності, то яких циклів? Великих циклів (акцент робиться на їхній просторовій поширеності) чи довгих циклів (акцент робиться на їхній часовій тривалості)? Далі, якщо йдеться про цикли змін, то чого? Перелік запитань можна продовжити, але дослідники, як правило, відповіді на ці запитання не актуалізують.

З іншого боку, зазвичай у науковій літературі Кондратьєв інтерпретується як економіст — “видатний економіст ХХ століття” тощо. Однак можна сказати, що це не зовсім точно, якщо взагалі правильно. У передмові до своєї першої наукової монографії “Розвиток господарства Кінешемського земства Костромської губернії (соціально-економічний і фінансовий нарис)” (1915) Кондратьєв, наприклад, писав: “Як прихильник наукових узагальнень і прагнень розкрити закономірність *соціальних явищ* (курс. мій. — В.К.) і в цьому сенсі незадоволений результатом діяльності історичної школи у царині економічних наук, ми, однак, певні, що узагальнення і закони можуть бути поступово побудовані і відкриті лише на шляху вивчення самої *соціальної дійсності* (курс. мій. — В.К.), на шляху, отже, збирання, класифікації й опрацювання конкретного матеріалу завдяки індукції, зворотній дедукції і т.ін. прийомів” (цит. за: [Ефимкин, 1991: с. 23]). Тобто Кондратьєв акцентує свою увагу не на “суто” економічних, а на соціальних явищах узагалі. Можна навіть висловити, мабуть, дискусійне припущення, що свою наукову діяльність він хотів почати радше як соціолог, а не як економіст. Тому дослідження його ідей крізь призму соціології являє собою дуже актуальне завдання.

Слід також зазначити, що Кондратьєв був учнем і особистим секретарем “фундатора російської соціології” М.Ковалевського. Після смерті Ковалевського він став одним зі співзасновників установчого комітету Соціологічного товариства, результатом роботи якого було ухвалення 13 листопада 1916 року на установчих зборах статуту першого в Росії Соціологічного товариства ім. М.М.Ковалевського. Ученим секретарем товариства став Кондратьєв [Фигуровская, Симонов, 1991: с. 7], а саме воно послугувало фундаментом для відкриття у 1919 році кафедри соціології Петроградського університету [Согомонов, 1992: с. 10].

Можна багато писати і говорити про особисту й тривалу дружбу Кондратьєва із Пітиримом Сорочінін (за деякими даними, від 1903 року [Фигуровская, Симонов, 1991: с. 3]), їхню політичну і наукову співпрацю, що дає

підстави порушити питання: де, власне, джерела ідеї циклічності — циклічності соціальних, соціокультурних, соціально-економічних, економічних й іншого типу змін. Як відомо, праця П.Сорокіна “Соціальна мобільність” вийшла друком 1927 року, а його чотиритомна “Соціальна і культурна динаміка” — у 1937–1941 роках. У першій з них Сорокін посилається на працю Кондратьєва “Великі цикли кон’юнктури”, опубліковану в № 1 часопису “Вопросы конъюнктуры” за 1925 рік [Сорокин, 1992: с. 313].

Широко послуговується Сорокін і поняттям “соціальна генетика”, розуміючи під нею один із чотирьох розділів соціології. Вона має вивчати походження і розвиток суспільства, основні тенденції його поступальної зміни, а також пояснювати відхилення і відступи від цих тенденцій. Вважають, що термін “генетична соціологія” (“соціальна генетика”) Сорокін запозичив у М.Ковалевського. Він визначав її як “ту частину науки про суспільство, його організацію і поступ, що займається питанням щодо походження суспільного життя і суспільних інститутів, якими є: сім’я, власність, релігія, держава, моральність і право, що входять попервах до складу того самого поняття дозволених дій на противагу діям недозволеним” (цит. за: [Громов, Мацкевич, Семенов, 1997: с. 202]).

Кондратьєва теж цікавила проблема соціальної генетики. Він, до прикладу, вважав, що економічну дійсність номографічна теорія розглядає з точки зору статичності, динаміки і генетики, але сучасна йому методологія економічної науки, на його думку, не знає економічної генетики. Кондратьєв і планував створити разом з економічною статикою й економічною динамікою теорію економічної генетики, чого він, як заведено вважати, не встиг зробити, але, на думку низки дослідників, він частково застосував генетичний метод для розроблення планів і розбудови інших перспектив. Деякі вчені навіть пропонують свої трактування розуміння Кондратьєвим “генетичного методу”, або “генетичного начала”. Так, Е.Корицький пише: “Кондратьєвське розуміння плану комплексне, воно містить телеологічне і генетичне начала, тобто зводиться до необхідності розбудови перспектив на основі врахування певних цілей і побажань, а також на підставі аналізу об’єктивної дійсності й реальних планових завдань, навіть якщо вони суб’єктивно нас не дуже задовольняють” [Корицький, 1989: с. 85]. Водночас Р.Яновський стверджує, що Кондратьєв “захищав концепцію “генетичного підходу”, основу якого становлять об’єктивні закони й тенденції економічного, соціального, культурного і духовного розвитку” [Яновский, 2004: с. 13].

Утім, наведені висловлення не дають повного уявлення про розуміння Кондратьєвим генетичної соціології, або соціальної генетики.

Чимало досліджуваних Кондратьєвим проблем близькі або тотожні проблемам, досліджуваним Максом Вебером, чії праці, напевно, він добре знав, адже періодично посилається на них. Наприклад, їх обох цікавить проблема, яку можна умовно визначити як *проблему “нескінченності”* (“*скінченності*”), тобто нескінченності і багатоманіття реальності (дійсності) і нескінченності її пізнання. Іншим боком цієї проблеми є питання щодо абстрактності й конкретності, універсальності й унікальності, індивідуальності й історичності тощо.

Вебер, зокрема, пише, що життя, дійсність постає перед нами як “нескінченне багатоманіття явищ”. Понад те, “абсолютна нескінченність такого багатоманіття залишається незмінною у своїй інтенсивності й у тому разі, коли ми ізольовано розглядаємо окремий її “об’єкт” (наприклад, конкретний акт обміну), щойно ми робимо серйозну спробу принаймні лише *вичерпно* описати це “одиничне” явище в усіх його індивідуальних компонентах, не кажучи вже про те, щоб осягнути його в його каузальній зумовленості” [Вебер, 1990: с. 369].

Кондратьєв, своєю чергою, пише: “Дійсність, котра дана нам у безпосередньому сприйнятті і на котру спрямоване наше пізнання, завжди дається нам у її конкретному вигляді. Але дійсність, взята в її конкретному вигляді, нескінченно багатоманітна. Вона безмежна у просторі, безмежна у часі і незоро складна у межах кожного даного скінченного відрізка” [Кондратьєв, 1991б: с. 126].

Можна сказати, що зазначена проблема у певному плані є для них вихідною, слугує базою для подальших досліджень і створення своїх теорій, однак розв’язання даної проблеми у них різне.

Вебер розв’язує цю проблему в цілому створенням теорії ідеального типу, а конкретніше — через зазначення низки його специфічних характеристик. Серед них — створення ідеального типу, виходячи з міри значимості для суб’єкта, який пізнає, тих чи інших якостей багатоманітної дійсності. Інакше кажучи: суб’єкт пізнає не все, не всю нескінченну дійсність, а лише ту її частину, котру визнає значимою для себе, виходячи зі своїх інтересів і “ціннісних ідей культури”. Вебер, зокрема, вказує, що неможливість і нескінченність пізнання “нескінченності множини” перетворює пізнання на хаос. Разом із тим “порядок у цей хаос вносить *та обставина*, що інтерес і *значення* має для нас у кожному разі лише частина індивідуальної дійсності, позаяк тільки вона співвідноситься з *ціннісними ідеями культури*, що їх ми застосовуємо до дійсності. Тому тільки певні аспекти нескінченних у своєму багатоманітті окремих явищ, ті, яким ми приписуємо загальне *культурне значення*, становлять для нас пізнавальну цінність, тільки вони є предметом каузального пояснення” [Вебер, 1990: с. 376].

Кондратьєв пропонує інше рішення. Стисло і схематично його можна висловити так: нескінченність пізнання долається через зміну його об’єкта і предмета, а головне — зміну методу пізнання, методу науки. При реалізації нескінченності наукового пізнання змінюється сама наука. Вона йде або шляхом конкретизації й індивідуалізації об’єкта і предмета, від загального до часткового, від якихось загальних наук до більш часткових, специфічних, спеціальних. Або ж вона йде шляхом абстрагування — від часткового до загального, від конкретних наук до більш загальних, а потім зрештою — до філософії. Таким чином, об’єкт і предмет науки (пізнання), а головне — її метод обмежують нескінченність пізнання, є деякими рамками, в яких існує дана конкретна наука. Вихід за ці рамки або зміна їх означає і зміну самої науки, її об’єкта і предмета.

Власне, останній із зазначених шляхів у своїх наукових пошуках пройшов і сам Кондратьєв. З огляду на це його наукову творчість вельми умовно можна розділити на три періоди.

Три періоди творчості Кондратьєва

Перший період, від початку наукової творчості до кінця двадцятих років ХХ століття. Упродовж цього часу Кондратьєв здебільше постає як економіст-емпірик, який убачав своє завдання в дослідженні фактичної (реальної) зміни кон'юнктури, передусім на базі статистичних даних. Реалізовувалося це шляхом вивчення руху цін на сільськогосподарську продукцію, в основному — на хліб. Головним результатом цієї роботи стали його монографії “Ринок хлібів і його регулювання під час війни і революції”, а також “Світове господарство і його кон'юнктури під час і після війни”, обидві вийшли друком у 1922 році. Проте вважають, що перша з них була написана у 1918–1919 роках [Фигуровская, Симонов, 1991: с. 20]. Уже в цій книзі Кондратьєв пише про “підвищувальний рух цін”, про “смугу підвищувальної кон'юнктури”, про “світове підвищення цін” [Кондратьєв, 1991а: с. 115–117] тощо. Тобто власне емпірико-статистичні дослідження Кондратьєва як емпірика-економіста привели його до певних теоретичних узагальнень у сфері економічних наук. Саме вони виявилися своєрідною базою для створення ним у подальшому концепції великих циклів кон'юнктури, оскільки фіксували чергування періодів високої й низької кон'юнктури як у Росії, так і в усьому світі загалом. Власне, ідея великих циклів у Кондратьєва почала викристалізовуватися ще в його праці “Ринок хлібів і його регулювання під час війни і революції”, а вже в монографії “Світове господарство і його кон'юнктури під час і після війни” він вдався до реалізації, як вважає Макашева, “завдання статистичного обґрунтування існування феномену великих циклів” [Макашева, 2002: с. 749] і крім того запропонував певну гіпотезу, що має на меті пошук їх пояснення.

Другий період належить до 20-х років ХХ століття, коли, продовжуючи розпочаті раніше дослідження, Кондратьєв постає вже не лише як економіст-емпірик, а й як емпірик-соціолог, який доходить найважливіших висновків у сферах теоретичної економії і теоретичної соціології, висуває в рамках їх низку концепцій і теорій. До них можна, зокрема, віднести теорію великих циклів кон'юнктури [Кондратьєв, 1928], уже згадану теорію передбачення і методологію перспективного планування, а також деякі інші концепції й теорії. Власне, у них уже виявляється інтерес Кондратьєва до деяких проблем філософії, особливо такої її сфери, як гносеологія.

У цей період Кондратьєв проявив себе саме як соціолог-емпірик. Співробітникам очолюваного ним Кон'юнктурного інституту, так званим реєстраторам цін (інтерв'юерам), як згадує його колишній співробітник А. Колюс, “було покладено за обов'язок прицінюватися до товарів, видаючи себе за покупців, і навіть вступати з продавцями в торг. У такий спосіб реєстратори визначали ту ціну, що встановлюється в більшості угод, не вдаючись до масового опитування й обмежуючись 3–4 продуктами” (цит. за: [Ефимкин, 1991: с. 132]). Від 1921 року реєстратори цін здійснювали спостереження на Смоленському, Тішинському, Сухаревському ринках Москви. На підставі отриманої інформації виводили середню арифметичну ціну товару. В інших містах ціни реєстрували працівники місцевих фінансових органів, а інформацію про неї надсилали до інституту Кондратьєва. На її підставі розрахову-

вали і публікували всеросійський і всесоюзний роздільні індекси цін Кон'юнктурного інституту. “Останній із цих індексів являв собою зважену середньоарифметичну величину змін цін 35 товарів на ринках 40 найбільших міст СРСР, обчислену із застосуванням ланцюгового методу” [Ефимкин, 1991: с. 132]. З липня 1922 року московський індекс оптових цін почали обчислювати більш як за сотнею товарів. Ще раніше, у грудні 1921 року Кондратьєв опублікував статтю “З приводу обчислень чисел показників”, першу в радянській літературі працю з проблем теорії й методології обчислення індексів (Index Numbers, чисел-показників). Із літа 1922 року почали видавати “Економічний бюлетень Кон'юнктурного інституту”, редактором якого був Кондратьєв, де публікували інформацію, отриману інститутом. Завдяки цим публікаціям діяльність Кон'юнктурного інституту помітили навіть у США, про неї, зокрема, писав “Часопис Американської статистичної асоціації”, а Кондратьєв як учений здобув світове визнання. Його було обрано членом Американської асоціації соціальних наук, Американської економічної асоціації, Американського соціологічного товариства, Лондонського королівського статистичного товариства і ще низки інших наукових товариств.

Третій етап, тридцять років ХХ століття, період ув'язнення Кондратьєва спершу в Бутирській в'язниці (Москва), а потім у Суздальському політизоляторі. У ці роки він постає як філософ, видатний теоретик у сфері соціальних та економічних наук. У цей час його творчість розвивається паралельно й одночасно у трьох планах, або трьох напрямках. Почасти це зумовлено відсутністю необхідної літератури, різними місцями утримання, хворобою тощо.

Три напрями досліджень “нізнього” Кондратьєва

Перший напрям. В ув'язненні Кондратьєв став більше (ніж раніш) уваги приділяти математиці. У своїх листах він неодноразово зазначає: “...займаюся математикою, теорією ймовірності, математичною статистикою” [Кондратьєв, 1991б: с. 535]. Або, пише, мовляв, продовжую “заглиблюватися в науку, в математику, в теорію ймовірностей тощо” [Кондратьєв, 1991б: с. 538]. Він конструює і намагається розв'язати певні системи математичних рівнянь [Кондратьєв, 1991б: с. 547]. У листі із Суздаля від 11 липня 1934 року він пише: “Після тривалої перевірки я дійшов висновку, що рівняння складені і розв'язані правильно... я схильний вважати, що складання і розв'язання згаданих рівнянь *являє собою в повному розумінні слова відкриття*, що дає змогу побудувати абсолютно новий, найвищою мірою захопливий і важливий розділ теоретичної економіки, до того ж на строгих і точних засадах. Мені вдалося вивести надзвичайно просту формулу, яка дає змогу, якщо дано які-небудь дві основні величини, що характеризують стан і зміну народного господарства в часі, наприклад, кількість самодіяльного населення і сума національного капіталу, достатньо точно шляхом простого обчислення визначати (і прогнозувати зміни) всі інші величини господарства” [Кондратьєв, 1991б: с. 547–548]. Напевно, можна сказати, що результати цих “заглиблень” дістали відображення у праці Кондратьєва “Модель еко-

номічної динаміки капіталістичного господарства. Тези неоприлюдненої праці” [Кондратьєв, 1989: с. 412–415].

В іншому своєму листі від 15 серпня 1934 року, розкриваючи зміст своєї наукової діяльності, він пише: “Моя робота була присвячена проблемі динаміки розширеного відтворення... Робота велася за строго кількісним методом... я побудував систему диференціальних рівнянь у часткових похідних. Інтегруючи їх, я одержав низку простих формул, котрі відповідно до згаданих передумов, у строгій формі виражають закон загальної динаміки розширеного відтворення для капіталістичного суспільства..., отримані формули, вочевидь, дають можливість доволі точно *встановлювати фазу розвитку*, досягнуту даним аналізованим господарством, *визначати міру відставання в розвитку* однієї країни від іншої (внаслідок закону нерівномірного розвитку, сформульованого Ленініним) і *вдосконалити прийоми аналізу* явищ загальної кризи капіталістичного господарства” (курс. мій. — В.К.) [Кондратьєв, 1991б: с. 551–552].

Власне, Кондратьєв намагався перекласти деякі свої теоретичні ідеї, результати досліджень, узагальнення і висновки, що мають якісний характер, мовою математики.

Другий напрям. Кондратьєв, також неодноразово, пише у своїх листах про те, що він “зміг би написати велику працю, де б виклав доволі цілісну й завершену теоретичну систему” [Кондратьєв, 1991б: с. 537]. У нього були “широкі” наукові плани, які він викладає (розкриває) по-різному. В одному варіанті він пише про своє бажання написати спершу принаймні чотири книги, які б укупі становили єдину систему. Потім він планував “написати ще дві книги, з яких одна мала би підвести принципове підґрунтя під усі побудови, а друга — узагальнити їх” [Кондратьєв, 1991б: с. 543]. В іншому варіанті він повідомляє про своє бажання написати п’ять книг. Зокрема, він пише: щойно закінчить книгу про тренд, розпочне писати “книжку про великі коливання, план якої і зміст для мене є цілком ясними. Потім писатиму книгу про малі цикли і кризи. А після цього *повернуся до вступної загально-методологічної частини*, котру в чернетках *передав* тобі. І, зрештою, завершу все п’ятою книгою із синтетичної теорії соціально-економічної генетики” (курс. мій. — В.К.) [Кондратьєв, 1991б: с. 554]. Тобто в цьому разі Кондратьєв мав намір написати п’ять книжок: а) книгу про тренд, б) книгу про великі коливання, в) книгу про малі цикли і кризи, г) книгу із загальнометодологічної частини його досліджень, д) книгу із синтетичної теорії соціально-економічної генетики або розвитку. Оцінюючи ці плани Кондратьєва, Яковець визначає їх як “грандіозний задум” і “системний виклад нової теорії” [Яковець, 2002а: с. 712].

Про тренд. У процесі реалізації цих планів Кондратьєв постійно у своїх листах із Суздалья повідомляє, що пише або продовжує працювати над книгою про тренд [Кондратьєв, 1991б: с. 541, 543, 548, 553 та ін]. З його точки зору: “Ця проблема має найближчий стосунок до можливості розвитку людства в плані *економічного добробуту в тривалій перспективі* (курс. мій. — В.К.)” [Кондратьєв, 1991б: с. 543].

Ця точка зору Кондратьєва має важливе значення. Але що таке тренд і що, власне, розумів сам Кондратьєв під трендом?

Тренд (англ. *trend*) — це тенденція. Зазвичай ідеться про якусь основну тенденцію зміни певного *часового кількісного ряду*. Розрізняють два види тренду: висхідний і спадний. Тренди можна описати різними математичними рівняннями — лінійними, логарифмічними, степінними тощо, що власне і робив Кондратьєв. У формі теорії великого циклу кон'юнктури він і створив, по суті, *теорію п'ятдесятилітнього тренду кон'юнктури*, досліджуючи статистичні часові *ряди* цін. Тому порушене вище питання набуває форми: чи писав Кондратьєв (у 1934) про *тренд економічного добробуту людства* у тривалій перспективі і якою є часова тривалість цієї “тривалої перспективи”, адже про тренд тривалістю у п'ятдесят років Кондратьєв уже написав раніше?

Цікава в цьому плані точка зору Броделя, котрий зазначав: “...не існує тривалішого циклічного руху, ніж *вікова тенденція (trend)*, яка насправді настільки мало вивчена і до якої я невдовзі повернуся, щоб розглянути її більш ретельно. Доки вона не буде досконально вивчена, доки вона не буде відтворена в усьому своєму значенні, історія кон'юнктур залишається жахливо неповною, попри силу-силенну праць, натхненних нею” [Бродель, 1992: с. 67]. Можливо, Бродель, досліджуючи кон'юнктурні ритми, зафіксував столітні цикли з певними трендами? Або ж він просто висловив гіпотезу про можливе існування їх? Чи не зробив Кондратьєв таке саме припущення про існування вікових (столітніх) циклів чи його “тривала перспектива” передбачає триваліші часові рамки?

Останнє припущення про дослідження тільки столітніх трендів почасти спростовує і сам Кондратьєв. Зокрема, він стверджує, що для книги з теорії тренду він уже “завершив такі розділи: Р. I. Основні проблеми економічної динаміки. Р. II. Тренд, або проблема економічної динаміки. Р. III. Стан учення про тренд у теорії соціальної <? > економіки”. І далі: “Зараз я пишу Р. IV. Стохастичний аналіз часового ряду і проблема тренду” [Кондратьєв, 1991б: с. 553–554]. Останній розділ Кондратьєв називає ще й по-іншому: “Стохастичний аналіз часового ряду і певні форми тренду” [Кондратьєв, 1991б: с. 555]. Цей розділ присвячено “теоретико-ймовірнісному обґрунтуванню прийомів установлення тренду за емпіричними даними після того, як загальну форму тренду виведено дедуктивно. Інакше кажучи, — пише він, — у ній я намагаюся розв'язати питання про те, як можна емпірично перевірити ті закони тренду, про які я писав... торік і які спочатку були встановлені мною суто дедуктивно. Цей розділ має переважно математичний, теоретико-ймовірнісний характер” [Кондратьєв, 1991б: с. 555–556]. У подальшому Кондратьєв мав намір написати ще один розділ — “Абстрактна теорія тренду”. Тобто можна зробити висновок: Кондратьєв волів написати про абстрактний тренд, поза його конкретними часовими рамками, хоч би якими вони були — п'ятдесятилітніми, столітніми тощо.

Про великі коливання. Кондратьєв уже написав кілька праць про великі цикли кон'юнктури: “Світове господарство і його кон'юнктури під час війни і революції” (Вологда, 1922), “Великі цикли кон'юнктури. Доповіді та обговорення їх в Інституті економіки” (Москва, 1928) та ін. Утім, слід зазначити, що, викладаючи в них сутність і зміст економічних трендів, він констатував також факт супроводження їх у циклах іншими трендами, наприклад

збільшенням чи зниженням кількості соціально-політичних конфліктів, війн, трудових конфліктів тощо. Так, Яковець стверджує, що “Кондратьєвські цикли характеризують не лишень економічну, а й соціально-політичну динаміку” [Яковець, 2002а: с. 722]. Аналогічні тренди досліджував іще Маркс, а в наш час їх вивчають такі соціологи, як Аррігі, Модельські, Валерстайн і багато інших. Виходячи з цих трендів пишуть про існування і перебіг соціально-політичних циклів, циклів війн і революцій [Яковець, 2002б: с. 19], цивілізаційних, надтривалих циклів [Яковець, 2002а: с. 722] та ін. Тому треба з'ясувати, чи бажав Кондратьєв у цих книгах розширити й поглибити уже викладену ним раніше теорію великих циклів кон'юнктури п'ятдесятилітнього тренду за рахунок поєднання досліджень економічного, соціально-політичного та інших трендів тривалістю у п'ятдесят років. Можливо, він волів досліджувати триваліший економічний тренд, ніж раніше досліджуваний ним тренд у п'ятдесят років, наприклад віковий тренд, про який писав Бродель, або ще триваліший економічний тренд? Відповіді на ці запитання вельми проблематичні.

Про малі цикли та кризи. Що розумів під цим Кондратьєв, теж проблематично. Чи розумів він під ними “класичний” економічний цикл капіталістичної економіки, тривалість якого є загально визнаною і становить період п'ятнадцять-двадцять років, і “класичну” економічну кризу такої економіки, якою цей цикл завершується або розпочинається? Можливо, він мав на увазі під ними щось інше, наприклад цикл Кітчина тривалістю у три-чотири роки? Далі: що означають “малий цикл” і “мала криза” — малі за часом чи малі у просторі? Подібного стибу запитання можна ставити й далі, зважаючи при цьому на те, що “класичний цикл” і “класична криза” на той момент були вже вивчені досить широко і глибоко, їм було присвячено масу наукової літератури, якої Кондратьєв просто не міг не знати. Імовірно, він побачив тут щось поки недосліджене і значиме?

Вступна загальнометодологічна концепція. Як наголошує сам Кондратьєв, у чернетках книга такого змісту була написана і передана ним з ув'язнення “на волю”. Ідеться, напевно, про рукопис, написаний у Бутирській в'язниці у 1930–1932 роках і опублікований 1991 року під назвою “Основні проблеми економічної статистики і динаміки. Попередній ескіз”. Дослідник цього рукопису Ю. Давидов вважає його недописаним [Давыдов, 1991: с. 472], а низку розділів з нього — лише попередніми начерками тексту [Давыдов, 1991: с. 473]. У Суздальському політичному ізоляторі Кондратьєв, мабуть, сподівався розвинути ідеї, викладені ним у цьому рукопису, доповнити їх новими думками, що мають, зокрема, також філософський, загальнометодологічний характер.

Синтетична теорія соціально-економічної генетики або розвитку. Якщо ідеї і, можна сказати, основний зміст попередніх чотирьох книжок у тій чи іншій формі в даний час відомі, то реконструкція ідеї і змісту п'ятої книги становить вельми серйозну проблему. Багато дослідників творчості Кондратьєва пишуть, що він хотів створити або створив нову науку, але яку? Відповіді на це запитання дуже різноманітні, а в деякого — навіть варіативні.

Цікава з цієї точки зору позиція Макашової. По-перше, вона вважає, що методологічним надзавданням праці Кондратьєва “Основні проблеми еко-

номічної статистики і динаміки. Попередній ескіз” було створення засад науки “соціальної економії”, “що вивчає суспільство і господарство загалом і в методологічному плані здійснює примирення теоретичного та емпіричного підходів”. Це примирення пов’язане, на думку Макашевої, із принципово “статистичним” підходом до суспільства і господарства, що розуміються як великі сукупності людей, котрі не володіють адекватною інформацією і дії котрих “більш-менш різноманітні й відносно випадкові” [Макашева, 2002: с. 749–750]. Отже, йдеться про нову науку, соціальну економію (з точки зору Макашевої), яка не є ані політичною економією в дусі Маркса і марксизму взагалі, ані економічною теорією в дусі австрійської школи чи економічної неокласики. Не зводиться вона й до ідей лібералізму чи неолібералізму, до ідей мейнстріму, а конкретніше – Вашингтонського консенсусу. Ця наука, з точки зору Макашевої, – своєрідний синтез теорії й емпірії, вона вивчає суспільство і господарство з позицій “статистичного” (позитивного, кількісного) підходу й у рамках економічної статистики.

Однак проблеми економічної статистики, як і економічної динаміки, можна сказати, цікавили Кондратьєва постійно. Ще у 1924 році він писав: “Під *статичною* ми розуміємо теорію, що розглядає економічні явища по суті, поза категорією зміни їх у часі. Навпаки, під *динамічною* ми розуміємо ту теорію, що вивчає економічні явища в процесі їхньої зміни в часі. Відповідно до цього для статичної точки зору на економічну дійсність особливо характерною є концепція рівноваги взаємопов’язаних між собою елементів цієї дійсності” [Кондратьєв, 2002: с. 10].

По-друге, Макашева вважає, що Кондратьєв ставив перед собою завдання розбудови економічної динамічної теорії або теорії економічної динаміки, що мала бути створена на базі економічної статистики. Засади останньої Кондратьєвим були створені, але дати опис економічної динаміки з її точки зору він не встиг. Принаймні у відомих його працях цей факт визнавав і сам Кондратьєв.

По-третє, Макашева певна, що Кондратьєв планував створити теорію соціально-економічної генетики (синтетичну теорію соціально-економічної генетики або розвитку). Так, вона пише: “Ще більш інтригуювальним видається поняття “соціально-економічної генетики”, про яке нічого не відомо, крім того, що так Кондратьєв позначав теорію, котра мала стати, але, на жаль, не стала, завершальним етапом його дослідження економічної динаміки і розвитку” [Макашева, 2002: с. 750].

Тобто Макашева пише про три нові можливі науки, які, напевно, волів створити або створив Кондратьєв: соціальну економію, економдинаміку, соціально-економічну генетику.

Про певну “соціальну економію” Кондратьєва пише і Давидов. З його точки зору, Кондратьєв планував у серії з п’яти книг “систематично викласти своє розуміння фундаментальних проблем політичної економії (щоб наголосити особливості свого підходу до неї, він волів називати її не політичною, а “соціальною економією”)” [Давыдов, 1991: с. 453]. При цьому свій рукопис, написаний у Бутирській в’язниці 1931 року, Кондратьєв (як зазначає Давидов) називав вступною методологічною частиною задуманого ним систематичного викладу, тобто “соціальної економії” загалом. Цей рукопис

1931 року вийшов друком у наш час під назвою “Основні проблеми економічної статистики і динаміки. Попередній ескіз”. Як стверджує Давидов, “уважне прочитання рукопису М.Д.Кондратьєва переконає, що тут він заходить значно далі, ніж передбачав, робить набагато більше, ніж обіцяв. У результаті його “загальнометодологічний вступ” потроху перетворюється на виклад оригінальної версії — умовно її можна було б назвати “ймовірно-статистичною” — *філософії соціальних наук узагалі* (курс. мій. — В.К.), а не однієї тільки “соціальної економії”. І сьогодні ця “вступна” кондратьєвська праця читається заразом як своєрідний вступ в усю його творчість і як дуже оригінальна спроба якщо не дати, то окреслити розв’язання найважливіших теоретико-методологічних проблем соціальної науки, над якими дотепер б’ється наше ХХ століття” [Давыдов, 1991: с. 454–455].

Як бачимо, точка зору Давидова відрізняється від позиції Макашової. Так, Давидов вважає, що Кондратьєв намагався переважно створити і створив деяку науку “соціальну економію”, яка за своїм змістом є оригінальною формою політичної економії, але, викладаючи її “загальнометодологічний вступ”, він зайшов “набагато далі”, ніж передбачав, і, по суті, створив оригінальну версію філософії соціальних наук узагалі. Тобто на підставі того, що відомо, можна сказати, що Кондратьєв побудував не якусь нову науку — “соціальну економію” чи економічну динаміку; він створив філософію соціальних наук узагалі. Створення цієї філософії і є, з точки зору автора даної розвідки, третім напрямом його наукової діяльності на третьому етапі його наукової творчості.

Третій напрям. У своїх листах із Суздальського політичного ізолятора, наприклад, від 12 лютого 1932, 25 лютого 1932, 25 липня 1932, 20 жовтня 1932 та ін., Кондратьєв постійно констатує, що продовжує працювати над рукописом, який він уже передав “на волю” [Кондратьєв, 1991б: с. 535, 536, 537, 738 etc.], тобто над “загальнометодологічним вступом” до “соціальної економії”, що став, на думку Давидова, філософією соціальних наук.

У цьому плані вельми цікавою видається позиція Давидова стосовно творчості Кондратьєва на його третьому етапі в рамках відзначених вище другого і третього напрямів. Розкриваючи свою думку щодо створення оригінальної версії філософії соціальних наук, Давидов стверджує, що перша частина згаданого рукопису (книги) Кондратьєва “присвячена проблематиці, що перебуває на межі політекономії (автор наполегливо називає її “соціальною економією”) та філософії, з одного боку, і політекономії та соціології — з іншого” [Давыдов, 1991: с. 455]. У цьому варіанті позиція Давидова не така однозначна, можна сказати, навіть суперечлива. Її можна проінтерпретувати так: зазначений розділ є міждисциплінарним, він являє собою певний симбіоз політичної економії (“соціальної економії”), філософії і соціології, тобто цей розділ Давидов уже не розуміє строго однозначно як філософію соціальних наук. Понад те, він вважає, що в цьому розділі Кондратьєв викладає лише соціально-філософські передумови своєї загальної теорії соціальної економії, тобто в розумінні Давидова — класичної політекономії. Або інакше — ці соціально-філософські передумови являють собою лише вступну, методологічну (не самостійну) частину класичної політичної економії у версії Кондратьєва, тобто не самодостатню філософію

соціальних наук. При цьому Давидов наголошує: “Визначаючи політекономію таким чином, він (Кондратьєв. — В.К.) обстоював її розуміння як соціальної науки, понад те — як частини соціології. Позаяк соціальна економія, на його переконання, так само як і соціологія, має об’єктом свого вивчення суспільство загалом” [Давидов, 1991: с. 455].

У цьому судженні Давидова видаються важливими два моменти. По-перше, Давидов не дає однозначної відповіді на запитання, яку нову науку чи оригінальну версію якої науки створив Кондратьєв. Що це — філософія соціальних наук узагалі, “соціальна економія” (загальна теорія соціальної економії) як форма політичної економії, частина загальної соціології, частина або в цілому варіант ширшої соціальної науки? По-друге, як вважає Давидов, з точки зору Кондратьєва, і соціальна економія (політекономія), і соціологія мають “об’єктом свого вивчення суспільство загалом”. Саме тому для Кондратьєва, гадає Давидов, вельми важливо зрозуміти, *що таке суспільство*.

При цьому доволі слушним є уточнення Давидовим розуміння Кондратьєвим суспільства як об’єкта різних наук: для соціології об’єктом є “суспільство загалом”, суспільство “як таке”, для соціальної економії (політекономії) — суспільство як господарство.

До розв’язання окресленої проблеми (що є суспільство?) Кондратьєв підходить через своє розуміння й уточнення відповідей на запитання про цілі й завдання науки взагалі і науки соціальної зокрема, включно із соціологією, про їхній об’єкт і предмет.

Об’єкт і предмет науки

Як стверджує Кондратьєв: “Безпосереднім завданням науки як такої слугує завдання пізнання світу” [Кондратьєв, 1991б: с. 7]. Її об’єктом пізнання є світ як об’єктивно дана, нескінченно мінлива й багатоманітна дійсність, у тому числі й соціальна.

У найзагальнішому вигляді процес наукового пізнання, з точки зору Кондратьєва, полягає першою чергою у виборі конкретніших цілей і виконанні конкретніших завдань, таких як: а) диференціювання об’єктивної дійсності; б) порівняння явищ між собою; в) установлення їхніх тотожних і відмінних властивостей; г) класифікація явищ; д) створення наукових понять, адекватних установленим класам явищ. На ці п’ять завдань пізнання Кондратьєв указує прямо, їх можна назвати основними або першорядними, але далі з тексту випливає, що він пише також якісь інші завдання, котрі вельми умовно можна назвати другорядними, похідними від перших. До них можна віднести, наприклад, виявлення *наростання* властивостей (ознак) явищ одного класу в разі переходу їх до іншого класу явищ. Слід наголосити й зазначити, що Кондратьєв вважає: “Окремі класи явищ перебувають в різній мірі наближення до інших, і міра цього наближення їх нескінченно варіює. І принаймні певні класи явищ не мають строгих розмежувальних ліній між собою” [Кондратьєв, 1991б: с. 8]. Це означає, що можливий перехід явищ одних класів до явищ інших. Як наслідок завданнями пізнання стають: встановлення міри наближеності класів і їхніх явищ; вияв-

лення варіантів цього наближення; пошук меж суміжних класів і їхніх явищ; фіксування й установлення зазначеного вище переходу; установлення варіантів цього переходу; виявлення наростання, як зазначено вище, властивостей (ознак) або взагалі виникнення нових властивостей явищ у разі переходу їх від явищ одного класу (підкласу) до іншого класу (підкласу, часткового і спеціального класів).

Автор цієї праці спеціально виокремив термін “наростання”, бо в наступному тексті неодноразово буде присутнім повторення деяких словосполучень, понять, термінів, ніби тотожних, але різних за суттю. Це пов’язане із нагромадженням як властивостей явищ, так і знань про них. Це доволі специфічний метод пізнання дійсності, застосовуваний Кондратьєвим. Звісно, він характерний не лише для нього, це загальний метод пізнання, але у нього він набуває специфічної форми.

Кондратьєв певен, що на сучасному йому рівні розвитку (час написання праці — 1931 рік) наука розрізняє п’ять найширших і найзагальніших класів явищ дійсності: світ величин, світ фізико-хімічних явищ, явища органічного, психічного і соціального життя. “Кожен із цих загальних класів розподіляється, далі, своєю чергою і послідовно на розгалужувану систему постійно звужуваних більш часткових і спеціальних класів і підкласів” [Кондратьєв, 1991б: с. 8] тих чи інших явищ. Однак і загальні класи, і часткові й спеціальні класи і підкласи, що входять у них, — кожен із них — об’єднують групи явищ із певними спільними ознаками. Ці ознаки зближують дану групу явищ даного класу або підкласу і надають їм якоїсь внутрішньої однорідності й організованості у рамках даного класу або підкласу, а також дають змогу відрізнити дані явища і клас (підклас) від інших класів (підкласів) та інших явищ. Саме наявність у кожного класу і належних до нього явищ певних спільних властивостей (ознак) робить їх об’єктом вивчення окремої особливої науки чи групи наук.

Оскільки кожен зазначений вище клас і явища, які до нього належать, мають спільні для них усіх ознаки (властивості), вони є об’єктом вивчення деякої *загальної* науки, що досліджує даний клас явищ, або деяку групу наук. До них Кондратьєв відносить математичну групу наук (загальна наука — математика), фізико-хімічну групу (фізика, хімія), групи біологічних, психологічних і соціальних наук. Тобто (що видається конче важливим для подальшого аналізу) він не відносить психологію і всю групу психологічних наук до наук соціальних, що містять науки економічні, в тому числі політекономію (“соціальну економію” у трактуванні Кондратьєва, відповідно до Давидова). Вельми важливо також зазначити, що, як вважає Кондратьєв, “через специфічний характер досліджуваних ними об’єктів кожна з цих груп наук працює тією чи тією мірою своїми методами, утворює свої поняття, свої класифікації, встановлює свої закономірності” [Кондратьєв, 1991б: с. 9]. Тобто необхідними й обов’язковими елементами будь-якої науки є не лише її об’єкт, відмінний від об’єктів інших наук, а й її власний метод або методи, відмінні від методів інших наук. Крім того, на переконання Кондратьєва, поняття однієї науки і встановлені в її рамках “закони не можуть бути виражені в поняттях і законах якихось інших наук” [Кондратьєв, 1991б: с. 9–10]. Кожен загальний клас містить часткові та спеціальні класи і

підкласи, котрі вивчаються з різних точок зору (і різними методами), а отже, є об'єктами дослідження *спеціальних наук*.

Кондратьєв також указує, що при переході від явищ одного класу (підкласу) до явищ іншого класу, тобто при *наростанні* в них тих чи інших властивостей (ознак) і виникненні нових властивостей, ані загальна наука, ані спеціальна, спрямована на дослідження першого класу (від якого переходять явища), не позбавляються свого смислу. Сам факт переходу явищ не свідчить про хибність висновків і законів, сформульованих у їхніх рамках. При цьому Кондратьєв стверджує, що перехід явищ, наростання їхніх властивостей, виникнення нових властивостей уможливорює “двокий спосіб зображення й інтеграції властивостей і закономірностей явищ класу”, від якого явища переходять. По-перше, у термінах і поняттях загальної науки, що вивчає перший клас, і в термінах і поняттях спеціальних наук, що вивчають підкласи цього класу; по-друге, у термінах і поняттях загальної і спеціальних наук, що вивчають клас, до якого явища переходять (спеціальні науки використовують поняття “своїї” загальної науки). З точки зору Кондратьєва, останній спосіб є “більш загальним і в цьому сенсі досконалішим, тоді як перший спосіб був би конкретнішим і наочнішим” [Кондратьєв, 1991б: с. 10].

Чи існує суперечність у міркуваннях Кондратьєва? З одного боку, він пише, що поняття і закони однієї науки не можуть бути виражені в поняттях і законах іншої науки. З іншого боку, він заявляє про можливість “двокого способу зображення” властивостей і закономірностей явищ одного класу за посередництва термінів наук, присвячених як класу, від якого переходять, так і класу, до якого переходять явища, інакше кажучи, у термінах різних наук.

Мабуть, найпростіша відповідь на це запитання полягає в тому, що в першому випадку він пише про поняття і закони, тобто про царину гносеології, теорії пізнання. У другому випадку Кондратьєв пише про закономірності та явища, тобто про реальність, а не про пізнання, про царину онтології. Сам Кондратьєв спеціально не вказує на цю принципову відмінність. Що це, наукова недбалість, неточність або його сподівання на відповідно підготовленого читача? Чи не тому він постійно намагався дописати цю працю, весь час повертався до неї в Суздальському політизоляторі, прагнув уточнити, доповнити її?

Можна припустити і куди складнішу відповідь. Такий виклад тексту — паралельний і водночас змішаний виклад розв'язання пов'язаних проблем онтології і гносеології — є характерною властивістю одного зі специфічних методів пізнання Кондратьєва, а також одного із методів побудови ним свого наукового тексту. Як зазначалося вище, він вважав одним з обов'язкових і необхідних елементів будь-якої науки її специфічний метод, відмінний від методів інших наук. Тому, мабуть, встановлення специфічних методів наукових досліджень Кондратьєва, їх опис і характеристика є одним із найважливіших завдань дослідження його творчості.

На запитання про суперечливість міркувань Кондратьєва (а вони також трапляються і в інших частинах як досліджуваного тексту, так і інших його праць) можна запропонувати й інші відповіді. По-перше, сама ця супереч-

ливість являє собою радше не їхню хибу, а перевагу, вона закономірна, необхідна і є свідченням перспективності проведеного дослідження. По-друге, Кондратьєв як одну зі своїх базових передумов пізнання використовує ідею про внутрішню єдність світу і внутрішню єдність наукового знання про світ, тобто про єдність наук і їхніх понять. (Утім, можливі й інші відповіді на наведене вище запитання.)

Отже, з точки зору Кондратьєва, існують загальні науки або певні групи наук і науки спеціальні. Об'єктом вивчення перших є класи явищ (їх п'ять), наділені спільними для них усіх властивостями (ознаками); тобто явища мають спільну для них природу — як виражається Кондратьєв, “спільну природу об'єкта”.

Якщо конкретніше, об'єктом будь-якої науки — і загальної, і спеціальної — є “передусім *сукупність* певних елементів” (курс. мій. — В.К.) [Кондратьєв, 1991б, с. 14], що мають спільні ознаки. Кожна сукупність, кожен об'єкт пізнання має свою будову, свою структуру, свої складові. При цьому Кондратьєв дає кілька різних визначень сукупності (знову ж унаслідок специфіки його методу). І те, як Кондратьєв вирішує проблему сукупності як об'єкта науки з метою встановлення сутності суспільства, тобто об'єкта соціальних наук, і те, як може бути виражене знання про нього, — становить окреме коло питань, що докладніше будуть висвітлені в наступних публікаціях.

Джерела

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. / Бродель Ф.; пер. с франц. Л.Е. Кубеля. — М.: Прогресс, 1992. — Т. 3. — 680 с.

Вебер М. Избранные произведения / Вебер М., пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Серия: Социологическая мысль Запада).

Громов И.А. Западная социология / Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. — СПб.: Ольга, 1997. — 372 с.

Давыдов Ю.Н. Н.Д. Кондратьев и вероятностно-статистическая философия социальных наук / Ю.Н. Давыдов // Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз / Кондратьев Н.Д. — М.: Наука, 1991б. — С. 453–524.

Ефимкин А.П. Дважды реабилитированные: Н.Д. Кондратьев, Л.Н. Юровский / Ефимкин А.П. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 224 с.

Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения // Избранные труды / Кондратьев Н.Д. — М.: Экономика, 2002. — 767 с.

Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз / Кондратьев Н.Д. — М.: Наука, 1991б. — 567 с. — (Серия: Социологическое наследие).

Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Кондратьев Н.Д. — М.: Экономика, 1989. — 526 с. — (Серия: Экономическое наследие).

Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Кондратьев Н.Д. — М.: Наука, 1991а. — 487 с.

Корицкий Э.Б. Николай Дмитриевич Кондратьев (1892–1938) / Э.Б. Корицкий // Каким быть плану: дискуссия 20-х годов: статьи и современный комментарий. — Л.: Лениздат, 1989. — С. 78–94.

Леонтьев В. Экономическое эссе. Теории, исследования, факты и политика / Леонтьев В.; пер. с англ. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.

Макашева Н.А. Первая книга Н.Д. Кондратьева о конъюнктуре и некоторые проблемы исследования экономического цикла / Н.А. Макашева // Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Кондратьев Н.Д. — М. : Экономика, 2002. — С. 737–750.

Паллавичини Дж. Приветствие. К X Кондратьевским чтениям, посвященным 110-летию со дня рождения Н.Д. Кондратьева и 10-летию Международного фонда Н.Д. Кондратьева / Дж. Паллавичини // Подвиг жизни и творчества: научное наследие Н.Д. Кондратьева : X Кондратьевские чтения и выставка, посвященные 110-летию со дня рождения Н.Д. Кондратьева и 10-летию Международного фонда Н.Д. Кондратьева. — М. : МФК–ИЭ РАН, 2002. — С. 9–10.

Салицкий А.И. Мировая экономика: время переоценок? / А.И. Салицкий, В.В. Тащий // Восток (ORIENS). — 2011. — № 5. — С. 72–83.

Согомонов А.Ю. Судьба и пророчества Питирима Сорокина / А.Ю. Согомонов // Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П.А. — М. : Политиздат, 1992. — С. 5–24.

Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П.А. ; пер. с англ. С.А. Сидоренко, А.Ю. Согомонов. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.

Фигуровская Н.К. Н.Д. Кондратьев и российская экономика чрезвычайного времени / Н.К. Фигуровская, В.В. Симонов // Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Кондратьев Н.Д. — М. : Наука, 1991а. — С. 3–84.

Яковец Ю.В. Наследие Н.Д. Кондратьева: взгляд из XXI века / Ю.В. Яковец // Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Кондратьев Н.Д. — М. : Экономика, 2002а. — С. 708–736.

Яковец Ю.В. Перспективы использования научного наследия Н.Д. Кондратьева / Яковец Ю.В. // Подвиг жизни и творчества: научное наследие Н.Д. Кондратьева : X Кондратьевские чтения и выставка, посвященные 110-летию Н.Д. Кондратьева и 10-летию Международного фонда Н.Д. Кондратьева. — М. : МФК–ИЭ РАН, 2002б. — С. 16–22.

Яновский Р.Г. Суздальские письма Н.Д. Кондратьева / Р.Г. Яновский // Социологические исследования. — 2004. — № 5. — С. 10–17.